

نسخه‌های مصور شاهنامه فردوسی در سده دهم

دکتر ابوالقاسم رادفر^۱

چکیده

شاهنامه فردوسی اثری بزرگ و سترگ با مضامین متنوع در ابعاد گوناگون است. از ستایش خداوند متعال گرفته تا نعت پیامبر اکرم (ص) و خاندان بزرگوار رحمة للعالمین و تعظیم خرد و دانش و هرآنچه رنگ خیر و عافیت طلبی دارد و بسیار مطالب ارزنده دیگر که درباره آن کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها و کارهای هنری بسیار صورت گرفته، اما بیان ما در این جستار - پرداختن به اختصار- درباره جنبه‌های تصویری شاهنامه آن هم در قرن دهم است. زیرا شاهنامه همواره فراخ میدانی مناسب برای هنرمندان (اعم از خوشنویس و صورتگر و تذهیب کار و جلدساز) در نمودن ذوق هنر آفرین آنان است. با این رویکرد ما به نسخه‌های شاهنامه مصور سده دهم پرداخته، در کم و کیف آن سخن گفته‌ایم. نسخه‌هایی که در گنجینه‌های هنری ایران و جهان وجود دارد که ارزنده‌ترین مینیاتورهای قدیمی ایران رادر آنها می‌بینیم که دیدن آن تصاویر از طرفی باعث حیرت و شگفتی و احساس غرور از جانب دیگر می‌شود. شاهکارهایی چون شاه نامه طهماسبی و شاه اسماعیل دوم.

واژگان کلیدی: شاهنامه، گنجینه‌های هنری، مینیاتور، نسخه‌های مصور، قرن دهم.

با وجود گذشت بیش از هزار سال از تحریر نهایی شاهنامه در سال ۴۰۰ هـ. ق. و تألیف بیش از چهار هزار جلد تألیف و تصنیف کتاب، مقاله، پایان‌نامه، اقتباس، نسخ خطی، ترجمه، تأثیرپذیری، تقلید، داستان، نمایشنامه و بهره‌گیری از پیام و محتوای آن و تحلیل و بررسی شاهنامه و فردوسی در ابعاد گوناگون باز می‌بینیم که روز به روز و بیشتر از گذشته بر دامنه تحقیقات شاهنامه پژوهشی افزوده می‌شود و شهرت فردوسی و اثر گرانبهای او به جهت در برداشتن اندیشه‌ای والا و جهان بینی متعالی همواره در سطح بین‌المللی و محافل ادب پژوهشی جهان مطرح بوده و است به طوری که فردوسی و شاهنامه در سراسر جهان بین دوستداران فرهنگ شرقی و ایرانی از مقام بلندی برخوردار است تا جایی که با فاصله‌هایی کم و بیش اندک، شاهد انتشار اثری تازه درباره فردوسی و بیشتر شاهنامه در عرصه ادبیات جهانی و داخلی رو به رو هستیم که گاه در آنها بحث‌های جدیدی عرضه می‌گردد که بازار تحقیقات درباره شاهنامه را گرم‌تر و پر رونق‌تر می‌کند و افق‌های تازه‌ای پیش روی شاهنامه پژوهان و علاقه‌مندان به این گونه مطالب می‌گشاید. اما از طرف دیگر با گذشت ده‌ها قرن از تألیف و تدوین شاهنامه هنوز از سرنوشت نسخه دستنوشته فردوسی که در زادگاه او در ده «باژ» یا «پاژ» سروده شده اطلاع درستی در دست نداریم یا از نحوه تقدیم شاهنامه به محمود غزنوی که آیا چنین بوده یا خیر؟ - با اینکه در منابع مختلف به صورت‌های گوناگون و بعضاً متناقض آمده - دایره اطلاعات ما ناقص است یا اینکه شاهنامه در چه قطع و اندازه و شکل و شمایل بوده، مصور بوده یا خیر، باز در این باره اطلاعات موثقی در دست نداریم. حتی تعداد ابیات دقیق شاهنامه و این که در چند دفتر بوده و در هر صفحه آن دفترها چند بیت آمده و تعداد صفحات شاهنامه نوشته فردوسی برای ما دقیقاً روشن نیست.

با این حال شاهنامه شاید تنها اثری باشد که بیش از هزار سال در گستره جغرافیایی زبان فارسی خوانده شده یا توسط نقالان و شاهنامه خوانان خوش ذوق در قهوه خانه‌ها و زورخانه‌ها و محافل و مجالس گوناگون خاص شاهنامه خوانی روایت گردیده است. کتابی که مردم با سواد و کم سواد و بی‌سواد در گذران عمر خود از سال‌های دور با این شاهکار ادبی - هنری انس و الفت دیرینه داشته و دارند. اثری که با بیان شادی‌ها و خوشی‌های آن دلشاد و با ابراز غم‌ها و ناراحتی‌های آن اندوهگین شده‌اند.

شاهنامه اثری نیست که منحصر به خواص باشد بلکه پیشینه حضور بیش از هزار ساله آن در بین مردم و فرهنگ مردمی کتاب همگان است. چکیده فرهنگ قومی و ملی و پاسدار تاریخ است. زیرا هر کس به فراخور شعور و

اندیشه خود از این کتاب گرانسنگ بهره برده و از خوان گسترده‌ی پر تنوع آن بهره‌مند گردیده، و از دقایق و ظرایف آن فایده‌ها اندوخته است باید بر خود ببالد و ارج و قدر فردوسی را بهتر بشناسد.

باری ما در این مقاله قصد بیان اهمیت و مقام شاهنامه و سراینده بزرگ آن را نداریم که شاهنامه خود همه بیانگر بزرگی‌ها و تکریم تمام مظاهر انسانی و خوبی‌ها و پاکی‌هاست. از ستایش خداوند متعال گرفته تا نعت پیامبر اکرم (ص) و خاندان بزرگوار آن رحمه‌للعالمین و تعظیم خرد و دانش و هر آنچه رنگ خیر و عافیت طلبی دارد و بسیار مطالب پر ارزش دیگر که در این باره فراوان کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها وجود دارد که ما را از ذکر آن‌ها بی‌نیاز می‌کند و از طرف دیگر ما را از مطلب اصلی دور.

بیان ما در این مقاله بررسی جنبه‌های هنری شاهنامه در نسخه‌های به جا مانده خطی و چاپی در سده دهم است و بعضاً آثار و نوشته‌های هنری دیگر، که به نوعی و هنرمند از اشعار ناب فردوسی در تزئین اثر خود و تعالی و ماندگار آن بهره برده است. زیرا «شاهنامه فردوسی، همیشه میدانی گشاده و بسیار مناسب برای هنرمندان (اعم از خوشنویس و صورتگر و تذهیب‌کار و جلدساز) در نمودن ذوق هنر آفرین و دست هنرپرورشان بود...» (افشار، ۱۳۵۵: ۲۱).

البته بدین نکته باید توجه داشت که این ارتقای هنری، فقط به یک دوره خاص محدود نبوده، بلکه همواره از سده‌های چهارم و پنجم هجری با استوار شدن پایه‌های ادبیات فارسی در کنار شعر و نثر روز به روز مراحل رشد و ترقی را پیموده است.

دستاوردهای متعدد آثار و تحقیقات محققان ایرانی و خارجی به ویژه در زمینه ادبی و هنری گویای این واقعیت است که این سرزمین در هیچ دوره تاریخی خود - حتی در بدترین شرایط سیاسی و اجتماعی اش خالی از جنبه‌های ناب فرهنگی، هنری و ادبی نبوده است. - به ویژه زمان‌هایی که کشور از نظر مسائل علمی و ادبی قدری دچار افول و تنزل شده، همین زمینه‌های هنری ناب و ژرف است که آن ضعف‌ها و نارسایی‌ها را پوشانیده است. وجود مکاتب هنری دوران مغول، تیموری و مهم‌تر از آن، مکتب اصفهان و برخی مکاتب دگر که ما را اکنون سخن درباره آنها نیست بلکه مسئله ما اکنون تعامل و ارتباط شاهنامه با انواع هنر است آن هم در سده دهم، دوران شکوفایی و رشد مکتب هنری اصفهان.

آری، هنرهایی که همیشه مایه مباهات ایران و ایرانی بوده‌اند عبارت‌اند از: نقاشی، موسیقی، معماری، خوشنویسی، تذهیب، صحافی و تجلید (رادفر، ۱۳۸۵: ۷-۱۱).

«این هنرها همه از کمال و لطافت خاصی بهره داشته و ارتباط وجوه مشترک میان آنها بیانگر تأثیر هریک از آن‌ها بر دیگری است» (مصاحب، ج ۲: ۱۵۷۲).

اما تحقیق درباره نسخه‌های شاهنامه مصور برمی‌گردد به سخنرانی عباس اقبال آشتیانی هنگام برگزاری کنگره فردوسی در تهران (اقبال، مجموعه مقالات هزاره فردوسی، ص ۱۵۱-۱۵۶). مرحوم اقبال مانویان را بیش از هر عامل انسانی دیگر در گسترش هنر نقاشی ایرانی مؤثر می‌داند و معتقد است که در دوران سامانیان این گروه در خراسان صاحب نفوذ بسیار بودند (شاهنامه فردوسی، حماسه جهانی، ۲۵۳۶ (۱۳۵۶): ۴۹). در میان مجموعه کتاب‌های خطی که سرجان ملکم به موزه بریتانیا هدیه کرده است به یکی از زیباترین شاهنامه‌های موجود در جهان برمی‌خوریم، این نسخه شاهنامه که به تاریخ ۹۹۴ هجری قمری نوشته شده، چنان که از هدیه نامه آن برمی‌آید تحفه‌ای است از طرف حاج محمدحسین خان صدر اصفهانی وزیر فتحعلی شاه به نسخهت وزیر بریتانیا ارل گری Erel Grey (طاهری، ۱۳۵۲: ۴۴۳).

از نمونه‌های دیگر گنجینه هنر ایران در موزه بریتانیا به مواردی اشاره می‌شود. از آن جمله است مینیاتور مرگ رستم به تاریخ ۷۴۱ هجری از نسخه شاهنامه‌ای که ظاهراً از بین رفته است. این یکی از کهنسال‌ترین و در عین حال طبیعی‌ترین تابلو از مرگ بزرگ‌ترین پهلوان حماسه ایران است. دست نقاش، رستم سالخورده را پس از خوردن تیر و برداشتن زخمی کشنده نشان می‌دهد... (همان: ۴۵۹).

کلکسیون چستر بیٹی در شهر دابلین نیز حاوی بهترین و ارزنده ترین مینیاتورهای قدیمی ایران، از آن جمله مینیاتورهای قدیمی ترین شاهنامه موجود در جهان (غرض مینیاتورهای شاهنامه مشهور به دموت است) و.. (همان: ۴۶۰ و ۴۸۴).

در همین موزه دانشجوی علاقه مند بر روی دیوار شاهد یکی از ممتازترین مینیاتورهای سبک جدید عهد صفوی است. این مینیاتور، از شاهنامه فردوسی، حکایت از صحنه‌ای می‌کند که دژخیم سر فرزند فریدون را بریده و آن را تقدیم پادشاه کرده است. این مینیاتور کار محمد زمان است که در عهد شاه‌عباس دوم برای فراگرفتن فن نقاشی به ایتالیا فرستاده شد و وی پس از تأهل با دختری عیسوی به آیین عیسوی گروید. در این مینیاتور مسلماً قیافه‌ها از آن معاصران خود نقاش در عهد شاه‌عباس دوم است اما آن صورتگر در پرداخت دورنما تحت تأثیر نقاشان ایتالیا قرار گرفته و شاید برای نخستین بار در مینیاتور ایرانی از «پرسپکتیو» بهره جسته است.

نمونه دلپذیر دیگری از کلک محمد زمان در همین موزه داستان آمدن سیمرخ به دیدن رودابه به هنگام زادن رستم از مادر است. ظاهراً این مینیاتور را محمد زمان در سال ۱۰۸۶ هجری / ۱۶۷۵ میلادی کشیده است (همان: ۴۶۱). نسخه خطی و هنری در پاکستان وجود دارد که کاتب و تاریخ کتابت آن معلوم، نوع خط نستعلیق و اندازه ۲۹/۵ × ۷۶/۵ سانتی متر، نوع کاغذ سفید گراییده به زرد، تعداد صفحات ۱۹۷۲. نسخه دارای جلد قهوه‌ای روشن، چرمی، کتاب مصور و مجدول است و به طرز زیبایی نگارش یافته است. تصویر مدادی نشان می‌دهد که هنرمند فرصت نکرده که آن‌ها را رنگ آمیزی کند. اشعار در جلد اول با خطوط طلایی و بسیار منظم تحریر شده است. عنوان‌ها با شنکرف صفحات اول و آخر مفقود. رنگ سبز و طلایی قابل ملاحظه‌ای در متن به کار رفته (صافی، ۱۳۸۳ ش: ۴۶).

نسخه دیگری از شاهنامه فردوسی، کاتب نامعلوم و تاریخ کتابت و تألیف نامعلوم با خط نستعلیق اندازه ۲۹/۵ × ۴۶/۵ با کاغذ سفید عالی ضخیم و تعداد صفحات ۹۷۰ به نثر در گنجینه خطی و هنری تالپوران موجود است که دارای جلد چرمی سرخ با نقاشی است. دو صفحه نخست آن با آب طلا تزیین یافته، کیفیت نسخه خوب است (همان).

شاهنامه مربوط به سده شانزدهم و هفدهم در کتابخانه دانشگاه توپینگن شهر توپینگن در نزدیکی شهر اشتوتگارت در آلمان غربی است. از چهارده هزار نسخه خطی موزه موقوفه اموال فرهنگی پروس که در توپینگن باقی ماند، تعداد قابل توجهی کتاب خطی وجود دارد. در سال ۱۹۵۶ نمایشگاهی از این کتب، در شهر توپینگن برگزار شد که در آن ۷۵ کتاب خطی فارسی به نمایش گذاشته شد. از این کتب ۴۱ جلد بدون عکس و ۳۴ جلد مصور بودند که از آن پنج نسخه شاهنامه مصور وجود دارد (هنر و مردم، ش ۱۵۸: ۳۱-۳۸).

شاهنامه طهماسبی

یکی از آثار مهم فرهنگی، ادبی و هنری ایران که توسط دلان آثار هنری و سارقان میراث فرهنگی از کشور خارج شده و سراز موزه‌های جهان درآورده شاهنامه معروف به شاهنامه شاه طهماسبی است. نفیس‌ترین اثر خطی ایرانی که اکنون در موزه «متروپولیتن» نیویورک و کتابخانه «آرتور - آ- هوتون». Arthur.A.Houghton نگهداری می‌شود. این اثر که احتمالاً در نیمه اول قرن شانزدهم میلادی به وجود آمده یکی از با شکوه‌ترین نسخ خطی است و دارای ۲۵۸ اثر نقاشی می‌باشد که «توسط آخرین فردی که مالک آن گردیده، ورق ورق شده و در معرض فروش قرار می‌گیرد.» (حلیمی، ۱۳۶۸: ۳۶).

نقاشی‌های این مجموعه که بهترین نمونه نقاشی عهد صفوی می‌باشد، توسط نقاش عهد صفوی «سلطان محمد» و همکارانش صورت گرفته است.

... کیفیت خوب و تازگی نسخه «هوتون» سوای مختصر ضایعاتی که ناشی از رطوبت و حشرات و سایر عوامل کتابخانه‌های شرقی است، به خوبی نشان می‌دهد که این اثر همیشه مورد مراقبت‌های خاص قرار داشته است. سابقه این مجموعه بی‌نظیر از این قرار است: در سال ۱۸۰۰ میلادی، این نسخه خطی در کتابخانه سلطنتی عثمانی در استانبول بوده است و روی کاغذهای محافظی که بر هر مینیاتور کشیده شده، شرح مختصری درباره موضوع داده شده بود (۱۸۰۷-۱۷۸۹ میلادی).

اما این سؤال مطرح است که چطور این نسخه خطی به پایتخت عثمانی رسیده است. شاید در یکی از حملات ترکان به ایران به عنوان غنیمت گرفته شده است، شاید هم به صورت هدیه‌ای نفیس از طرف شاه طهماسب به خاطر به سلطنت رسیدن «سلطان مراد سوم» در سال ۱۵۷۶ میلادی به او داده شده است، این مصادف با فوت شاه طهماسب صفوی بوده است.

این نسخه که توسط «بارون ادموند روچیلد Baron Edmond De Rothchild» به صورت امانت به موزه هنرهای تزئینی پاریس سپرده شده بود، در سال ۱۹۰۳ م در این شهر ظاهر شده و به عنوان مهم‌ترین اثر یکی از نمایشگاه‌های هنر اسلامی شناخته می‌شود. از آن تاریخ نسخه خطی آن را از اروپا یا آمریکا خارج نکردند. و در نمایشگاه‌های مهمی که در زمینه هنر اسلامی در مونیخ (۱۹۱۵)، در پاریس (۱۹۱۲)، لندن (۱۹۳۱) یا در نیویورک (۱۹۴۰) بر پا شد، هیچ کس آن را ندید، تا آن که در سال ۱۹۵۹ میلادی به دست «آرتور-آ-هوتون» آخرین تصاحب کننده آن رسید.

این شاهکار هنری بین سالهای ۱۹۰۳ تا ۱۹۶۲ میلادی توسط عده قلیلی دیده شد ولی مطمئناً در خاطر تمام کسانی که به کتب اسلامی علاقه مند بودند، زنده مانده است.

از مجموع ۲۵۸ اثر نقاشی شاهنامه طهماسبی، تعداد ۷۸ تصویر آن به موزه هنری متروپولیتن نیویورک اهدا شده است. یکی از آثار شاخص این کتاب خطی بدون شک نقاشی «بارگاه کیومرث» اثر جاودانه «سلطان محمد» بی‌نظیرترین نقاشی ایرانی عهد صفویه است. البته این نقاشی را به علت نداشتن امضا منتسب به سلطان محمد می‌دانند، ولی با توجه به شیوه کار و نحوه رنگ‌آمیزی و فضا سازی آثار سلطان محمد نقاش، می‌تواند توسط او و یا دستیارانش به اتمام رسیده باشد...

آنچه اهمیت دارد این است که این نقاشی مانند بسیاری از آثار نقاشی ایرانی، صحنه‌هایی از تاریخ وضعیت اجتماعی و فرهنگی یک عصر را مشخص می‌نماید، در آغاز دوره صفویه شیوه‌های شرقی در نقاشی ایران که به نحوی از نقاشی شرق دور نشان‌هایی گرفته، با شیوه‌های غربی در نقاشی ایران که مرکزیت آن تبریز بوده، تلفیقی ظریف می‌یابد و مکتب بهزاد و نقاشان همدوره او را به وجود می‌آورد (حلیمی، ۱۳۶۸: ۳۶-۴۰).

شاهنامه فردوسی متعلق به شاه اسماعیل دوم

مشکلات مالی محمدعلی شاه قاجار (۱۳۲۴-۱۳۲۷ ه.ق.) موجب خروج بسیاری از نسخ خطی نفیس و دیگر آثار هنری به بازارهای اروپا بود که نقش زنان حرمسرای شاهی در این امر بسیار قابل توجه بود. در میان معامله گرانی که به سرعت از این وضع سود جستند یکی دموت (Demotte) بود که نام او تا ابد با یک شاهنامه قرن چهاردهم میلادی که شاید حاوی مهمترین مجموعه مینیاتور ایرانی باقیمانده تا امروز باشد پیوند خورده است...

نسخه شاهنامه فردوسی متعلق به شاه اسماعیل دوم نیز از جمله شاهنامه‌های نفیسی است که بالاخره به مالکیت دموت درآمد. این نسخه همچون برخی شاهنامه‌های دیگر نیز پس از نمایش در موزه هنرهای تزئینی پاریس به سال ۱۹۱۲ چند پاره شد و مینیاتورهای آن جداگانه به فروش رسید. از قرار معلوم دموت تا سال ۱۹۳۰ هنوز هفت مینیاتور آن را واگذار نکرده بود و فهرست آنها را ذیل شماره‌های ۶۶-۶۰ در کاتالوگ نمایشگاهی که در آن سال در نگارخانه خود برگزار کرد می‌بینیم.

ام. بلوشه (M.Bloch) آنها را کار حدود ۱۵۴۰ میلادی تبریز دانسته است. رایینسون مینیاتورهای این شاهنامه را ردّ گیری کرده و ترتیب درست قرار گرفتن آنها را توصیف کرده است.

این نسخه خطی از چند جهت درخور نگرش است. بیش از هر چیز اندازه بزرگ این نسخه جلب نظر می‌کند. هر صفحه تقریباً $۴۶ \times ۳۱/۵$ سانتی متر طول و عرض دارد. سطح نوشته $۳۱/۵ \times ۱۸/۵$ سانتی متر است و متن اشعار به خط خوش نستعلیق درشت در چهار ستون ۲۲ سطری تحریر شده است. مینیاتورها به همان نسبت بزرگ و مجلل اند. از این نسخه ۴۹ مینیاتور شناخته شده است که جمعاً رویدادهای شاهنامه را تا پادشاهی اسکندر تصویر می‌کنند؛ ولی شاید جالب ترین نکته آن است که بیشتر آنها حاوی اشاره‌ای به نام نقاش خود هستند که در این میان به چند نقاش درباری برمی‌خوریم که پیش از این تنها نام آنها را در نوشته‌های قاضی احمد و اسکندر منشی دیده بودیم. این نامها و مینیاتورها هم سن اند و به خط شکسته ریز در گوشه‌ای، معمولاً جایی در امتداد کناره مینیاتور، نوشته شده اند و در اکثر موارد اصالت آنها را می‌توانیم قبول کنیم.

این نسخه شاهنامه را هنرشناسان به اختصار معرفی کرده‌اند، از آن جمله شولتس (P.W.Schults)، بنیون (L.Binyon)، ویلکینسون (J.V.S.Wilkinson)، گری (B.Gray)، سر توماس آرنولد (Sir Thomas Arnold)، اسپوکین (I.Stchoukine)، گروبه (E.T.Grube) و رایینسون (B.W.Robinson).

اما مینیاتورهای این شاهنامه که تا به حال شناخته شده‌اند، به ترتیبی که قاعده باید ترتیب درست آنها در نسخه خطی شاهنامه باشد به شرح زیر است:

صفحه تذهیب شده شامل یک «شمسه» بزرگ و نفیس بیشتر به رنگ آبی طلایی و دو آویز و نوشته‌ای در ستایش فردوسی، این باید کار زین العابدین باشد. این صفحه در مجموعه روتچایلد (Rothschild) به شماره ۱۵۹۱ در لندن موجود است و چاپ نشده است.

نخستین مینیاتور دو صفحه‌ای که در واقع لوحه آغاز کتاب است. شکارگاه سلطنتی بدون رقم و انتساب به یک نقاش معین. شاید اثر علی اصغر... دانشگاه هرمزگان

مینیاتور اخیر در کتاب مارتین (F.R.Martin) چاپ شده است و نیز در کتاب اکیموشکین و ایوانف مینیاتور حاضر بسیار بزرگتر است و هر نیمه آن ۴۱×۲۷ سانتی متر است. این مینیاتور دو صفحه‌ای هم در مجموعه روتچایلد به شماره‌های ۱۵۶۲-۱۵۷۸ در لندن موجود است و هنوز چاپ نشده است (تصویر ۱).

فردوسی و سه شاعر دربار سلطان محمود. بدون انتساب، باید کار زین العابدین باشد (لندن، مجموعه روتچایلد، ۱۵۶۵، چاپ نشده، تصویر ۲).

غلبه تهمورث بر دیوان، منسوب به مراد (دوبلین، کتابخانه چستریتی Chester Beatty) شماره کاتالوگ ۱-۲۵۶ (تصویر سیاه و سفید)

بر تخت نشستن جمشید. منسوب به نقدی (ژنو، مجموعه شاهزاده صدرالدین آقاخان. تصویر رنگی آن در کاتالوگ مجموعه چاپ شده است).

سخن گفتن ضحاک با ایرانیان. ضحاک بدون مارهای مرسوم بیرون بسته از شانه هایش نقاشی شده است. منسوب به زین العابدین (لندن، مجموعه روتچایلد، شماره ۱۵۶۳، چاپ نشده، تصویر ۳).

فریدون و سپاهیان در حال گذر از رودخانه. منسوب به محراب (دوبلین، کتابخانه چستریتی، شماره کاتالوگ ۲-۲۵۶).

جندل، فرستاده فریدون در حال گفتگو با سرو، پادشاه یمن، و سه دخترش. منسوب به نقدی (لندن، مجموعه روتچایلد، شماره ۱۵۶۹، تصویر سیاه و سفید آن در کتاب مارتو - وور (Marteau-Vever) (پاریس، ۱۹۱۳)) چاپ شده است.

سرو، پادشاه یمن، نشسته بر تخت با سه دخترش و سه پسر فریدون روبروی او. منسوب به میر (میرزین العابدین) (لندن، مجموعه روتچایلد، شماره ۱۵۶۴، چاپ نشده).
 قتل ایرج به دست برادرانش تور و سلم. بدون انتساب (دوبلین، کتابخانه چسترییتی، شماره کاتالوگ ۳/ ۲۵۶).
 فریدون فرستاده تور و سلم را می‌پذیرد. بدون رقم با انتساب قابل رؤیت...
 زال نوزاد به پدرش سام نشان داده می‌شود. منسوب به صادقی...
 سیمرغ، زال کودک را به پدرش بازمی‌گرداند. منسوب به صادقی...
 زال در کاخ رودابه. منسوب به صادقی...
 رودابه نیمتاجی را که زال برای او فرستاده است دریافت می‌دارد و در همین حال مادرش سیندخت از دریچه وی را می‌نگرد. منسوب به نقدی...

رستم پیل دیوانه را می‌کشد. منسوب به صادقی...
 افراسیاب، شاهزاده جوان، با پدرش پشنگ، نقشه فتح ایران را می‌کشد. منسوب به صادقی.
 رستم بر فراز البرزکوه به حضور کیقباد می‌رسد. منسوب به نقدی...
 رستم، رخس وازه‌ها. منسوب به صادقی.
 رستم، اولاد را با کمند می‌گیرد. بی‌انتساب (؟)...
 اسیر شدن کیکاووس به دست شاه هاموران. منسوب به سیاوش...
 سهراب از مادرش تهمینه پرسش می‌کند. منسوب به سیاوش...
 رستم و سهراب در حال کشتی گرفتن روی اسب. منسوب به سیاوش...
 گفتگوی سیاوش و گرسیوز. منسوب به سیاوش...
 سیاوش در حال شکار همراه افراسیاب. منسوب به سیاوش...
 کیکاووس، سوار بر اسب در حال گفتگو از نقشه‌های پیروزی خود با چند شخصیت...
 کیخسرو، مادرش فرنگیس، و گیو از جیحون می‌گذرند. منسوب به سیاوش...
 کیکاووس ورود کیخسرو را به ایران خوش آمد می‌گوید. منسوب به سیاوش...
 کیخسرو بر اورنگ پادشاهی. منسوب به برجی...
 کیخسرو بر تخت شاهی، زال و رستم به او شادباش می‌گویند. منسوب به سیاوش...
 فرود از فراز باروی دژ خود رسیدن سپاهیان ایران را می‌نگرد. منسوب به سیاوش...
 ایرانیان محاصره شده در کوه هاموران، ورود نیروی کمکی را تماش می‌کنند. منسوب به محراب...
 پیران با کاموس و خاقان چین مشورت می‌کند. منسوب به سیاوش...
 رستم کاموس را با کمند می‌گیرد. منسوب به سیاوش...
 نبرد میان کیخسرو و افراسیاب. بدون انتساب آشکار، ولی هنرمند که ظاهراً نقاشی دیگری در این نسخه ندارد دست پرورده مکتب شیراز است...

گرفتار شدن بیژن در کاخ منیژه. منسوب به مراد...
 بیژن گسته‌م را زخمی می‌یابد. منسوب به مراد...
 ایرانیان زیر فرمان بیژن، در نبرد با سپاهیان افراسیاب. بی‌انتساب (؟)...
 رستم پس از پیروزی پیلسم بر گیو و فرامرز به وی حمله می‌کند. بی‌انتساب (؟)...
 رزم تن به تن در حضور یک پادشاه. بی‌انتساب (؟)...
 نبرد کیخسرو و افراسیاب، هر دو پادشاه حضور دارند. منسوب به سیاوش...
 کیخسرو کمی بیش از ناپدید شدنش با سرداران خود گفتگو می‌کند. منسوب به سیاوش...

اسفندیار، بیدرفش را به قتل می‌رساند. منسوب به زین العابدین....

اسفندیار و اژدها. منسوب به سیاوش و مراد، هر دو....

اسفندیار و سیمرغ. منسوب به سیاوش....

اسکندر و پیک ملکه قیدافه. بی‌انتساب (؟)...

اسکندر در ساختن دیوار در مقابل یاجوج و ماجوج نظارت می‌کند. منسوب به علی اصغر...

و ۴۹. موضوع و انتساب (اگر داشته باشد) نامعلوم.

...هرچند صفحه پایان این شاهنامه (اگر یکی داشته است) ظاهراً محفوظ مانده، ولی مینیاتورها را بر اساس

ملاحظات سبکی می‌توان در حدود ۸۰-۱۵۷۵ میلادی تثبیت کرد. همچنین روشن است که این یک کتاب شاهانه

است؛ ابعاد نسخه و تعداد تصاویر مجلل آن، و نیز انتساب نقاشی‌ها به هنرمندان سرشناس دربار شکی در این مورد

باقی نمی‌گذارد...

شایان توجه است که مینیاتورهای باقی مانده از این نسخه شاهنامه محدود به نیمه اول حماسه ملی ایرانیان است.

بنابراین می‌توانیم نتیجه بگیریم که مانند بسیاری از شاهزادگان مسلمان ایران، اسماعیل جلوس خود را با سفارش

نسخه نفیسی از حماسه ملی، که با مرگش ناتمام ماند، جشن گرفت. از این رو این مینیاتورها را می‌توان با اطمینان

در حدود ۷۷-۱۵۷۶ تاریخ گذاری کرد.

افراد زیرین نقاشانی هستند که نامشان در ارتباط با تصاویر این نسخه برده شده است. به ترتیب تعدد آثار موجود

در کتاب:

سیاوش (بیگ). سیزده مینیاتور در اینجا به او منسوب است....

صادقی (بیگ). در اینجا شش مینیاتور منتسب به اوست...

نقدی (بیگ). پنج مینیاتور در اینجا به او منسوب است...

(میر) زین العابدین. چهار مینیاتور در اینجا بدو منسوب است...

محراب. سه مینیاتور به او منسوب است...

مراد (دیلمی). سه مینیاتور بدو منسوب است....

علی اصغر. دو مینیاتور بدو منسوب است...

برجی. یک مینیاتور شماره ۲۹ در این نسخه بدو منسوب است.

نقاش ناشناس. (شماره ۳۵). هرچند همه مینیاتورهای این نسخه کم و بیش با شیوه نقاشی درباری مکتب قزوین

آن زمان تطبیق می‌کند، این یکی به عنوان کاری کاملاً متفاوت خود را نشان می‌دهد.

هیچ یک از مینیاتورهای این شاهنامه به عنوان رقیبی جدی برای شاهنامه سلطنتی پیش از آن، یعنی شاهنامه شاه

طهماسبی معروف به شاهنامه هوتن (Houghtan) (قبلاً در مجموعه روتچایلد) با شاهنامه سلطنتی پس از آن، یعنی

شاهنامه شاه عباسی مضبوط در کتابخانه چستربیتی (شماره ۲۷۷)، نام نخواهد برد. ولی مینیاتورهای آن در هر حال از

دیدگاه تاریخی اهمیتی خاص دارند...

بعداً چهار مینیاتور دیگر از این شاهنامه مشخص گردید که مینیاتور شماره ۱۱ به صادقی منسوب است.

مینیاتورهای اضافی که شماره‌های موقتی به آنها داده ام تا جای آنها در ترتیب مینیاتورها معلوم باشد چنین‌اند:

A ۲۱. الکوس به دست رستم کشته می‌شود. منسوب به محراب (ژنو، مجموعه شاهزاده صدرالدین آقاخان، چاپ

نشده).

A ۲۶. پیلسم از افراسیاب اجازه می‌خواهد به پیکار رستم برود. منسوب به سیاوش. (محل کنونی آن نامعلوم

است. قبلاً در مجموعه شریف بیگ صبری بوده).

A ۲۳. اسفندیار و گرگها. منسوب به نقدی (ژنو، مجموعه شاهزاده صدرالدین آقاخان، چاپ نشده).

A ۴۳. اسفندیار و شیران. منسوب به مراد (زنو، مجموعه شاهزاده صدرالدین آقاخان، چاپ نشده) بعدها، مقارن برگزاری جشنواره جهان اسلام، نمایشگاه بسیار خوبی از مینیاتورهای ایرانی در نگارخانه کولناگی (Colnaghi) در لندن برپا شد. مهمترین نقاشی‌های این نمایشگاه مأخوذ از مجموعه بارون ادمون روتشیلد (روتچایلد) در پاریس بود که توسط بارون فقید شصت، هفتاد سال پیش از این از دموت و دیگر فروشندگان آثار عتیقه پاریس خریداری شده بود و تا برپایی نمایشگاه کسی اجازه نیافته بود آنها را ببیند. شاید جالب‌ترین خصیصه این نمایشگاه وجود ۲۳ قطعه مینیاتور تمام صفحه از شاهنامه متعلق به شاه اسماعیل دوم بود که همگی جزئی از مجموعه روتچایلد قلمداد می‌شد. این مینیاتورها به طور کلی از بقیه مینیاتورهای این شاهنامه نفیس‌ترند و تصویر بسیاری از آنها به صورت رنگین در کاتالوگ زیبای نمایشگاه چاپ شده است.

فهرست منابع

- ۱- افشار، ایرج (۱۳۵۵). «شاهنامه از خطی تا چاپی»، *مجله هنر و مردم*، س ۱۴، ش ۱۶۲، فروردین ۲۵۳۵ (۱۳۵۵) ص ص ۴۵-۱۷.
- ۲- حلیمی، محمدحسین (۱۳۶۸). «بارگاه کیومرث بررسی اثری از سلطان محمدنقاش»، *ماهنامه هنری سوره*، دوره اول، ش ۱، فروردین ماه.
- ۳- رابینسون، ب. و. «نسخه‌ای از شاهنامه فردوسی متعلق به شاه اسماعیل دوم»، ترجمه ب. و.ر. (از انگلیسی) چاپ شده در کتاب: *فردوسی و ادبیات حماسی*، مجموعه سخنرانی‌های نخستین جشن طوس، ۲۵۳۴ (۱۳۵۴)، تهران، سروش، ۲۵۳۵، (۱۳۵۵) ص ص ۹۷-۱۱۶. (از صفحه ۱۰۸ تا ۱۱۶ تصاویر این شاهنامه به صورت سیاه و سفید آمده است)
- ۴- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۸۵). *تعامل ادبیات و هنر در مکتب اصفهان*، تهران: فرهنگستان هنر.
- ۵- *شاهنامه فردوسی، حماسه جهانی مجموعه سخنرانی‌های دومین جشن طوس* ۲۵۳۵ (۱۳۵۵) تهران، سروش، ۱۳۵۶، ص ۹.
- ۶- صافی، قاسم (۱۳۸۳). *گنجینه خطی و هنری تالپوران*، اسلام آباد پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ۷- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۵۲). *سیر فرهنگ ایران در بریتانیا*، تهران: انجمن آثار ملی.
- ۸- مصاحب، غلامحسین (سرپرست) (۱۳۵۶). *دایرة المعارف فارسی*، ج ۲، تهران: کتابهای جیبی.
- ۹- *هنر و مردم*، ش ۱۵۸، ص ص ۳۱-۳۸.